

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2011 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2011

2

Vilnius 2012

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2011

2

Vilnius 2012

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-2-65

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2012
© Straipsnių autoriai, 2012

VILIUS IVANAUSKAS

**KULTŪRININKAI IR SISTEMA VĒLYVOJO SOVIETMEČIO LIETUVOJE:
NUO NOMENKLATŪROS IKI KITONIŠKUMO**

Įvadas

Kultūrininkų paskirtis sovietmečiu pirmiausia susijusi su sovietine indoktrinacija. Pavyzdžiui, rašytojams buvo nustatyta paskirtis „būti sielų inžinieriais“, „padėti žmonėms keistis pagal naujai iškeltus uždavinius“¹, kinematografininkams – užtikrinti kino kaip tarpininko tarp komunizmo vertybių ir masių vaidmenį. Toks naujojo žmogaus konstravimo uždavinys. Tačiau galima svarstyti ne tik vienpusį kultūrininko vaidmenį su sistema gaunant ir vykdant partinius nurodymus, tačiau ir pačių kultūrininkų interesus ir galimybes manevruoti isteblišmento struktūroje. Būtent du momentai iliustruoja vis labiau ambivalentišką tampantį kultūrininko santykį su sistema vėlyvuju sovietmečiu. Pirma, ryškėja pačių kultūrininkų galimybės veikti visuomeninius procesus, antra, ideologinėje plotmėje patiriant vertybinį nuosmukį atsiranda erdvė bei poreikis ir kitokioms nuostatomis reikšti. Galima kelti klausimą, ar iš tiesų vėlyvuju sovietmečiu² sovietinių intelektualų autonomiškumas (mokslininkų ar menininkų), nors skirtingu lygiu, pastebimas ir sovietinės nomenklatūros aplinkoje (išskyrus palaipsniui save marginalizuojančius dogmatiškai ideologijos besilaikančius atstovus), ir tarp isteblišmento paraštėse buvusių kūrėjų ar tyrėjų. Kalbama apie didėjančią atsiribojimą nuo indoktrinacijos praktikų, o ne

¹ 1932 m. rašytojo M. Gorkio namuose Stalinas pasakė žymiąją frazę: „Žmogus savo gyvenime nuolat keičiasi. Todėl jums privalu jam padėti keisti savo sielą. Žmogaus siela – labai svarbi produkcija. Jūs esate – žmogaus sielų inžinieriai.“ Žr.: Воспоминание К. Л. Зелинского „Вечер у Горького“ (26 октября 1932 года), *Между молотом и наковальней. Союз советских писателей СССР. Документы и комментарии*, Москва, 2011, с. 163.

² V. I v a n a u s k a s, Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas kultūros sferoje, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2011 metai. 1, Vilnius, 2012, p. 97–112.

nuo pačios sistemos. Lietuvoje tai labiau buvo aktualu kultūrininkų lauko menininkams, mokslininkams, jų aplinkos atstovams, kurie sudarė sovietinio Vilniaus, Kauno ir kitų didesnių miestų inteligentijos branduolį, ir kurių veiklos analizė leidžia svarstyti apie *intelektualų klasės reiškinį*³ socialistinėje visuomenėje. Šiame straipsnyje gilinamasi į oficialiuosiuose kanaluose dirbusių kultūros ir mokslo veikėjų santykį su komunistine ideologija ir kitomis idėjinėmis linijomis, atkreipiant dėmesį pirmiausia ne į individualų požiūrį, o į tam tikras idėjines–vertybines pozicijas palaikančias kolektyvines terpes⁴.

Straipsnis remiasi atliktais interviu su įvairiais sovietmečio kultūros ir mokslo veikėjais, taip pat Lietuvos ir Rusijos archyvuose surinkta medžiaga, tuometinių liudininkų atsiminimų medžiaga. Jame aptariama sovietinės Lietuvos situacija, tačiau kaip modelis jis gali būti toliau plėtojamas tiriant ir kitų sovietinių (socialistinių) visuomenių kultūros veikėjų santykį su sistema bei jų vaidmens pokyčius paskutiniaisiais 2–3 dešimtmečiais. Straipsnis papildo Lietuvos sovietinio kultūros elito tyrinėtojų (V. Klumbio, A. Šukio, A. Švedo ir kt.) įdirbį.

Dominuojantys mokslininkai oficialiuose procesuose: poslinkis į „gimtojo krašto“ liniją

Mokslininkų pavyzdžiu galima pastebėti autoritetingiems kultūrininkams būdingą situaciją, kai karjerą padarė ir tuometinei nomenklaturai priklausę atstovai jau chruščiovmečiu išlaikė distanciją nuo pernelyg ideologiškos pozicijos ir prisidėjo mobilizuojant tautinį tapatumą sovietinės modernizacijos rėmuose. Būdami aktyviai įtraukti į sovietinės modernizacijos plėtrą, per Plano komitetą, mokslinius institutus autoritetai dalyvavo svarstant pramonės vystymo ir miestų planavimo perspektyvinius planus, išdėstant gamybą. Pažymėtina, kad maždaug nuo Liaudies ūkio tarybos laikų dominuojanti dalis mokslininkų (ekonominės, ūkinės krypties) padėjo kurti gana autonomišką, nors su sovietinės sistemos reikalavimais suderintą ūkio plėtrą, o prasidėjus brežnevinei centralizacijai, gana dažnai užtikrino respublikos interesų protegavimo poziciją.

Šią technokratinei linijai artimą poziciją galima laikyti „gimtojo krašto“ linija, kuri atsiribojo nuo perdėm ideologinės linijos. Ją palaikė dauguma to meto autoritetų – akademikai J. Matulis, A. Jucys, A. Žukauskas, K. Meškauskas, J. Kubilius. Užtikrinant šią liniją, šių autoritetų bendrumas ir bendradarbiavimas, buvimas tuometinėje kultūrinėje–

³ L. P. King, I. Szelenyi, *Theories of the New Class. Intellectuals and Power*, University of Minnesota Press, 2004, p. 66–90.

⁴ Šiame straipsnyje nebandoma parodyti išgrynintos konkretaus menininko ar mokslininko pozicijos, tačiau siekiama atskleisti struktūriškai nusistovėjusias kultūrininkų linijas ir jas palaikančias grupes, socialinę terpę. Užfiksuoti individualaus menininko poziciją sistemos atžvilgiu yra sudėtinga, nes neretai tas santykis keitėsi: veikė ne vien moralinė laikysena, bet ir patirties, įgyto autoriteto ir patiriamų iššūkių veiksniai, juolab ir laikotarpiai skyrėsi.

mokslinėje nomenklatūroje kaip tam tikra terpė atliko savo vaidmenį, tačiau ji tuo pat metu galima laikyti ir institucine pozicija, nes toks pripažintų Lietuvos mokslininkų modelis tapo savotišku standartu ir kitiems, atsiribojant (sušvelninant) nuo pernelyg stiprų centralizacijos poveikį turinčių iniciatyvų. Čia neformalus bendravimas tokią tendenciją tik stiprino ir kūrė atstūmimo mechanizmus pernelyg dogminiams mokslo atstovams. Kita vertus, ne visada ši pozicija buvo palanki dar atviresnėms pozicijoms, kurioms „gimtojo krašto“ srovė atrodė pernelyg prisitaikėliška. Mokslininkų palaikomus „gimtojo krašto“ interesus galima pastebėti tam tikrose vietose, ne vien gamybinėje, bet ir kultūros sferoje.

Žemės ūkis. Pavyzdžiui, pastebėtas žemės ūkio srityje dirbusių autoritetų siekis sušvelninti kolektyvizacijos plėtrą stambinant. Nors čia irgi susikirsdavo nuomonės. Tuo metinis Žemdirbystės instituto direktorius A. Būdvytis akcentavo valdymo efektyvumą, todėl stambinimo idėją palaikė⁵. Prisimindamas nuomonių skirtumą dėl ūkių stambinimo tarp pačių agrarininkų, jis teigė, jog ilgametis autoritetas V. Vazalinskas nepalaikė didelių ūkių poreikio⁶. Tačiau pats A. Būdvytis stambių ūkių privalumu laikė tai, jog taip būtų sustabdytas darbo jėgos nutekėjimas į miestus, kolūkių darbuotojams sudarant galimybę gyventi didesnėse gyvenvietėse, kuriose būtų galima steigti vidurines mokyklas. Ūkių stambinimo priešininkas prof. P. Vasinauskas (iki A. Būdvyčio ėjęs Žemdirbystės instituto vadovo pareigas) ją vadino „naująja kolektyvizacija“, kurios kiti bruožai buvo sėjomainų laukų didinimas (iki 300 ha), didelių centrinių gyvenviečių kūrimas, stambių gyvulininkystės kompleksų steigimas bei stambiosios mechanizacijos įgyvendinimas. Toks požiūris į žemės ūkį turėjo priartinti jo vystymą prie pramonės plėtos modelio, atitinkamai kaimiškai aplinkai turėjo būti pritaikyti miestietiško gyvenimo būdo elementai, t. y. pastaroji koncepcija kūrė centralizuotą kaimo gyvenimo modelį⁷. V. Astrauskas prisimena, kad šiuose valdžios ir mokslininkų debatuose taip pat būdavo išsakomi argumentai dėl didelių ūkių valdymo nepatogumo bei užterštumo problemos. Tokiomis aplinkybėmis Lietuvoje žemės ūkių stambinimo planai buvo įgyvendinti tik paviršutiniškai, didesnei daliai ūkių paliekant turimą statusą. A. Būdvytis neatsitiktinai pripažino, jog per visą sovietmetį nenusistovėjo vieningas ūkio valdymo modelis: „Nuo valstiečio smulkaus ūkio iki kolūkio, kuris savo ruožtu tai stambėjo, tai kompleksino gamybą brigadose, tai ją vėl dalė pagal šakas skersai visą ūkį.“⁸

Pramonės ir miestų plėtra. Dar 1964 m. respublikoje priimta gamybinių jėgų išdėstymo generalinė schema, numačiusi pramonės koncentravimą net tik 5 didžiausiuose, bet ir

⁵ Interviu su buvusiu LKP CK sekretoriumi, LTSR AT pirmininku V. Astrausku (2007 m. spalio 12 d.), *Lietuvos istorijos instituto rankraštynas* (toliau – *LIIR*), f. 66, b. 1.

⁶ A. B ū d v y t i s, *Atėjo metas užrašyti... Dienoraščiai*, 2003, p. 227.

⁷ M. T r e i n y s, Neformaliosios agrosocialinės minties raiška Lietuvoje priklausomybių laikotarpiu, *Žemės ūkio mokslai*, 2007, t. 14, Nr. 1, p. 68.

⁸ A. B ū d v y t i s, *Atėjo metas...*, p. 221.

mažesniuose miestuose⁹. Šiame pramonės įmonių perspektyviniame plane (generalinėje schemoje) buvo numatyta, kad 5 tarprajoniniuose centruose (Alytuje, Jurbarko, Kapsuke, Utenoje, Plungėje (pakeista į Telšius) bus sparčiai vystoma pramonė, juose apie 1980 m. pasiekiant 50–80 tūkst. gyventojų skaičių apie 1980 m. Minėtas sprendimas buvo laikomas nemažu generalinę schemą rengusių respublikos mokslininkų (K. Meškauskas, A. Žukauskas ir kt.¹⁰) ir LTSR Valstybinio plano komiteto laimėjimu, nes išlaikant sparčius pramonės plėtros tempus buvo sprendžiamos ir apsirūpinimo darbo jėga, ir vengiant masinio darbo jėgos antplūdžio iš kitų sovietinių respublikų. Pavyzdžiui, tokie atvykėliai daug labiau buvo linkę įsikurti didžiuosiuose respublikos miestuose nei vidutinio dydžio provincijos miesteliuose.

Rizikų energetikoje valdymas. Pirmiausiai pastebimas Mažeikių naftos perdirbimo gamyklos atvejis. Dėl pastebimų grėsmių gamyklos vieta buvo net kelis kartus keičiama. Iš pradžių buvo nuspręsta gamyklą statyti Vievėje (grėsmė – netoli Vilniaus, paskatins darbo jėgos antplūdį iš kitur), vėliau – Jurbarko (žala gamtai), galiausiai – Mažeikiuose. Įdomu tai, kad nuomonės kirtosi ne vienos valdžios grupės viduje, bet sukėlė platesnį specialistų, valdžios atstovų ir kai kurių visuomenės grupių (tarp jų ir mokslininkų) dialogą ieškant bendro sprendimo. Kurį laiką Jurbarko variantas atrodė optimalus, tačiau gana neigiamos reakcijos dėl gamyklos statybos sulaukta iš visuomenės, taip pat ir iš mokslininkų¹¹. Parinkus vietą prie Nemuno, abejojant projekto ekologiškumu, kilo audringa rašytojų ir pavienių kultūros atstovų reakcija. Autoritetingi kultūros ir mokslo veikėjai (A. Baltakis, J. Baltušis, K. Bieliukas, K. Brundza, K. Budrys, K. Eringis, M. Gregoras, A. Gričius, V. Gudelis, T. Ivanauskas, K. Jankevičius, S. Jokūbonis, Č. Kudaiba, V. Kviklys, J. Litvinas, J. Maniukas, J. Marcinkevičius, E. Miežėlaitis, V. Reimeris, A. Venclova, F. Zajančauskas) 1966 m. kovo 22 d. raštu kreipėsi į respublikos Vyriausybę dėl naftos perdirbimo gamyklos ir Kretingos chemijos kombinato statybos, kaip neva smarkiai vandenį teršiančių įmonių ir kenkiančių gamtos vertybėms. Toks atviras pareiškimas sukėlė reakciją ir inicijavo sprendimo pakeitimą valdžios koridoriuose.

Kitas ryškus pavyzdys, kuriame atsiskleidė mokslininkų vaidmuo, – Ignalinos atominės elektrinės statyba. Nors AE statybą aktyviai palaikė akademikas A. Žukauskas, statybai prieštaravo Geologijos instituto mokslininkai¹². Pradėjus statybas, nemažai

⁹ 1979 10 19 LTSR Plano komiteto LKP CK pateikta pažyma apie pramonės įmonių vystymą respublikoje iki 1990-ųjų metų. *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. 1771, ap. 256, b. 248, l. 29–32.

¹⁰ R. Karazijos knygoje apie akad. A. Jučį taip pat teigiama, jog jis siūlė racionalizuoti išdėstymą ir nesutelkti mokslo, kultūros įstaigų ir pramonės vien Vilniuje ir Kaune. Žr. R. Karazija, *Žalias teorijos medis. Akad. A. Jučys. Gyvenimas ir mokslinė veikla*, Vilnius, 2003, p. 116–117.

¹¹ R. Sakalauskas, *Statybininko prisiminimai*, Vilnius, 2003, p. 168.

¹² Tokia geologų nuomonė sutapo ir su „gamtininkų“ pozicija, kuri 1970 m. prieštaravo AE statyboms. Pavyzdžiui, prie LTSR MA sudėtyje veikęs Zoologijos ir parazitologijos institutas Leningrado projektavimo institutui adresuotame 1970 m. gruodžio 21 d. rašte „Dėl AES statybos prie Drukšų“ akcentavo, kad gamtos apsaugos požiūriu AE statyba būtų žalinga, nes pakenktų žuvies ūkiui, todėl reikia ši numatomą nuostolį

mokslininkų, taip pat ir Mokslų akademijos atstovai, vis labiau gilinosi į galimas statybų pasekmes. Iš pradžių Respublikos atstovai dėl statybų slaptumo bei dėl specifinių žinių trūkumo nelabai galėjo įvertinti tuometinės AE rizikas¹³. Tuo pačiu trūko ir šioje srityje gilintis ir rinkti informaciją skirtą institucinio padalinio. Tačiau jau 1976 m. prie LTSR MA Prezidiumo buvo įsteigta Atominės energetikos komisija (AEK), kuri pirmiausia analizavo gamtos apsaugos problemas, susijusias su atominės energetikos vystymu¹⁴. Komisija suteikė galimybę iš arčiau pažiūrėti į situaciją ir sutelkti vietinių mokslininkų bei specialistų (Fizikos institutas, FTEPI, Geologijos institutas, Geologijos valdyba) pajėgas nagrinėjant AE saugumo problemas. Įkurta komisija ir minėtos įstaigos greitai pateikė tyrimo rezultatus. Buvo iškeltos dvi problemos: viena, susijusi su planuojamų reaktorių pajėgumų plėtra, kita – su radioaktyviųjų atliekų laidojimu.

AEK, iškeldama radioaktyviųjų atliekų laidojimo klausimą, inicijavo diskusiją apie tai, kad numatytas silpnai radioaktyviųjų atliekų įterpimas į gelminius vandeningus horizontus elektrinės teritorijoje yra nelogiškas¹⁵. Akademikų A. Žukausko ir K. Meškausko 1978 m. vasario 23 d. raštas, adresuotas P. Griškevičiui, A. Brazauskui, J. Manišiui bei A. Drobniui, prie kurio buvo pridėta kelių mokslininkų pasirašyta pažyma dėl atliekų laidojimo, turėjo didelę reikšmę sprendžiant klausimą¹⁶. Lietuvos mokslininkų pozicija paskatino platesnes diskusijas. Pavyzdžiui, vėliau, atsižvelgdama ir į kai kurių TSRS mokslininkų pastebėjimus, sąjunginė ministerija 1978 m. lapkričio 26 d. atsiuntė raštą, kuriuo, aptardama būsimą radioaktyviųjų atliekų laidojimo poreikį, siūlė jas saugoti giliai vandenyje specialioje talpykloje, išsirenkant tinkamą vietą tame pačiame Ignalinos rajone¹⁷. Ministerija sutiko, kad prieš tai dar reikės užbaigti respublikos inicijuotus geologinius tyrimus. Viskas baigėsi tuo, kad 1978 m. TSRS žinybos atominėse elektrinėse apskritai uždraudė laidoti po žeme skystąsias radioaktyvias atliekas, t. y. problema buvo išspręsta ne tik šiam atvejui (*ad hoc* principu), ji tapo iškelta sąjunginiu lygmeniu. Tai buvo specialistų pergalė, nes respublikos partinės valdžios vaidmuo buvo labiau formalus, ji veikė daugiau kaip tarpininkė. Nors savo parašu pritarė respublikos mokslininkų rekomendacijoms, tačiau asmeniškai partiniai nedemonstravo aktyvumo sprendami šį

kompensuoti. Tuo pačiu šio instituto vadovybė, pateikdama šio rašto kopiją Gamtos apsaugos komitetui bei Žuvininkystės valdybai, paprašė šių institucijų pritarimo ir palaikymo. Žr. Zoologijos ir parazitologijos instituto 1970 m. gruodžio 21 d. raštas, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – *LCVA*), f. R–649, ap. 1, b. 391, l. 48–51.

¹³ G. Choroševskis prisiminė, kad vykdę statybas „Sredmaš“ paskirti pareigūnai buvo linkę įslaptinti dokumentaciją, o sprendžiant dalykinius klausimus apeiti vietinę valdžią. Žr. G. Choroševskis, Kaip atsirado Lietuvoje atominė elektrinė, *Ignalinos jėgainės godojimas*, Vilnius, 2007, p. 42–43.

¹⁴ L. Ašmantas, Ignalinos AE regiono aplinkos tyrimai, ten pat, p. 145.

¹⁵ L. Ašmantas, *Laisvės skausmas*, Vilnius, 1996, p. 11–12.

¹⁶ V. Juodkazis, Geologinė aplinka ir Ignalinos atominė elektrinė, *Ignalinos jėgainės godojimas*, p. 64.

¹⁷ P. Čėsna, L. Davulienė, K. Aliulis, *Lietuvos branduolinė praeitis*, Kaunas, 2007, p. 16.

klausimą, suburdami specialistus ar susisiekdami su atsakingais pareigūnais sąjunginėse institucijose. Kitas su Ignalinos AE susijęs klausimas – jos galingumas. 1977 m. atlikus papildomus geologinius bei kitus tyrimus ir aptikus, kad toje Drūkšių vietovėje galimi tektoniniai lūžiai, pradėta abejoti 4 reaktorių (su 1,5 mln. kilovato galingumu) statybos galimybėmis, nes gauti duomenys pasėjo nemažai abejonių. Buvo nustatyta, kad toje vietoje dėl ekologinių bei sanitarinių higieninių priežasčių maksimaliai galima pasiekti 4,5 mln. kilovatų pajėgumus. Taip pat iširta, kad perspektyvoje Šiaurės–Vakarų regiono krašto poreikiams 6 mln. yra per daug ir netikslinga ekonominio efektyvumo požiūriu¹⁸. Tokia mokslininkų nuomonė buvo iškelta LKP CK, parengtas atitinkamas raštas sąjunginėms institucijoms¹⁹. Kita vertus, tik Atgimimo metais atsisakyta statyti IV reaktorių ir sustabdyti III reaktoriaus statybas, po ekologinių akcijų ir Sąjūdžiui atominės energetikos plėtrą traktuojant kaip vieną iš svarbiausių protesto tikslų.

VU jubiliejus. „Gimtojo krašto“ tematika kultūrinės–mokslinės nomenklatūros veikloje sietina ne vien su technokratiniais projektais, tačiau ir su simboline veikla, mobilizavusia ne vien ją remiančią mokslo nomenklatūros dalį, bet ir platesnį inteligentų ratą.

Kalbėdami apie svarbesnius 8-ojo dešimtmečio kultūros įvykius, to laikotarpio liudininkai prisiminė tuometinio Valstybinio Vilniaus universiteto (VVU) 400 metų jubilėjaus minėjimą²⁰. Anot pateikėjų, jis tuometinio rektoriaus J. Kubiliaus dėka per aktyviai organizuojamus renginius „darė didelį poveikį tautiniams jausmams“. Vienas pateikėjas akcentavo rektoriaus ryšių centre svarbą organizuojant šį renginį, nes respublikos valdžia, anot jo, buvo kur kas atsargesnė. Pats J. Kubilius prisimena, kad oponuojančių šiam renginiui buvo ir centro akademiniuose sluoksniuose: „reikia prisiminti Universiteto jubiliejų. Tai buvo įvykis, reikia pakalbėti apie tai ne su manimi, o su universiteto žmonėmis, kurie tuo metu buvo. Tai buvo pats svarbiausias įvykis iki naujų laikų Lietuvoje. Jis parodė, kad lietuviai ne iš kelmo spirti, kad mes nesam baudžiauninkai Maskvos, o lietuvių tauta su didele kultūra. Seniausias Tarybų Sąjungos universitetas, vien tas svarbu. O kiek čia mums kliūčių darė, kad nepaminėtumėme. Maskvos universiteto rektorius nesutiko

¹⁸ Ten pat, p. 14.

¹⁹ Mokslininkai į oponavimą centro ketinimams įsitraukdavo ir netiesiogiai. Pavyzdžiui, R. Pakalnis prisiminė, kaip 1987 m. latviai jį pakvietė dirbti ekspertu dėl Dauguvos HES statybos. Šis projektas tiesiogiai turėjo sietis su Ignalinos AE galingumo didinimu, Ignalinos AE būtų pumpuojamas vanduo iš Dauguvos užtvankos. R. Pakalnis minėjo specialiai parašytas neigiamas išvadas dėl HES statybos. Žr. Interviu su R. Pakalniu.

²⁰ Pažymėtina ir tai, jog dar 1955 m. sausio 6 d. LKP CK I sekretorius A. Sniečkus rašte TSKP CK rašė, jog 1954–1955 m. nuo VVU įkūrimo sueina 375 m. ir tai laikytina svarbia švente Lietuvoje. Prisegtoje pažymoje teigiama, jog jubiliejus pasitarnaus marksistiniam vystymuisi, duos atkirtį buržuazinių reakcinių koncepcijų ir klerikalizmo teiginiams, taip sustiprinant vietinę inteligentiją. Prasidėjusioje korespondencijoje TSKP CK ir TSRS Aukštojo mokslo ministerija įrodinėjo, kad netikslinga leisti švęsti, nes universitetas įkurtas tik nuo 1803 m., o prieš tai buvo kita įstaiga, nepaisant argumentų, jog Vilniaus akademija turėjo visas universitetui būtinas teises. Žr. *Rusijos valstybės naujausios istorijos archyvas* (toliau – *RGANI*), f. 5, ap. 17, b. 533, l. 1–17.

atvažiuoti, jis gal ir būtų atvažiavęs, bet jam kolektyvas neleido.²¹ VU jubiliejus sulaukė ir disidentų dėmesio. Pavyzdžiui, P. Pečeliūnas jubiliejiniais 1979 m. leido pogrindinį „Alma Mater“ leidinį, kuris buvo platinamas *samizdato* ryšiais²².

Panašių „gimtojo krašto“ pavyzdžių buvo ir daugiau, parama tokiai pozicijai įvairiose MA, VU ir kitose aplinkose atsikartodavo ir iš esmės tapo svarbiausia vėlyvojo sovietmečio įtakingiausių ir tarpusavyje susijusių mokslininkų pozicija. VU rektorius J. Kubilius pateikia savo išpūdį apie partinių vadovų mokslo įstaigoms peršamus „ideologus“, kurie nebuvo vertinami akademinuose sluoksniuose. Vienas jų – „mokslinio komunizmo“ specialistas M. Burokevičius (vėliau tapęs pagarsėjusiu „platformininku“), savo karjerą pradėjęs kaip partinis darbuotojas. Aukštesni partiniai vadovai jo „atsikratė“, pastūmėdami akademinę karjerą²³. Tokie dogmiškai ideologijai dirbę nelankstūs asmenys nebuvo kultūrinės-mokslinės nomenklatūros šerdis, nes gana smarkiai skyrėsi nuo kultūrinėje-mokslinėje aplinkoje „pripažintų autoritetų“ grupės. Didesnė šios grupės dalis buvo mokslo ar kultūros srityje pasižymėję ir apdovanoti asmenys, tuo pačiu ėję vadovaujančias pareigas mokslinėse ar kultūros institucijose, pavyzdžiui, Mokslų akademijoje (akademikai A. Žukauskas, J. Matulis, K. Meškauskas, V. Statulevičius, A. Jucys, J. Požėla ir kt.), Valstybiniame Vilniaus universitete (rektorius J. Kubilius), Rašytojų sąjungoje (A. Maldonis, V. Bubnys), Lietuvos žemdirbystės mokslinio tyrimo institute (S. Vasinauskas, A. Būdvytis) ir kitose mokslo įstaigose (teatre – J. Miltinis) dirbę asmenys, mokslinę (kūrybinę) veiklą derinę su vadovavimu šią veiklą palaikančioms įstaigoms.

Neatsitiktinai A. Buračas, kalbėdamas apie 7–8 dešimtmetį, prisiminė²⁴, kaip J. Matulis, K. Korsakas ar V. Statulevičius „atkvodavo“ MA ar savo valdomiems institutams, kad neatleistų žmonių, kurių biografijos neatitiko saugumo reikalavimų (akcentuojamas nuolatinis lakstymas į CK). Beveik visi šie aukštą mokslo statusą užsitikrinę ir karjerą darę mokslininkai buvo komunistų partijos nariai²⁵. Tuo pačiu jie išreiškė „dvigubą“ poziciją – savo veikloje atitinkant ideologinę liniją, tačiau tuo pačiu ir sukuriant vertę simboliniam nacionalinio tapatumo (J. Marcinkevičius, J. Kubilius) palaikymui, netgi nesigilinant, ar jie patys sąmoningai siekė ir tikėjosi sukelti tokį poveikį. Tačiau svarbu pasakyti, kad ši veikla derėjo su konjunktūra, parodydama, kad kultūrininkų elito atveju

²¹ Interviu su buvusiu VVU rektoriumi, mokslininku J. Kubiliumi (2007 m. birželio 7 d.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

²² Savilaida. Pogrindinė spauda (XX a. antra pusė) internete, <<http://www.savilaida.lt/apie-leidejus/povilas-peceliunas>>. [Žiūrėta 2011 08 20].

²³ Interviu su buvusiu VVU rektoriumi, mokslininku J. Kubiliumi (2007 m. birželio 7 d.), *LIIR*, f. 66, b. 1.

²⁴ Interviu su akademiku A. Buraču (2010 m. spalio 1 d.).

²⁵ Tačiau ne visi. Pvz., Fizikos ir matematikos instituto (1956 m.) įkūrėjas A. Jucys ir vienas pagrindinių Lietuvos fizikų draugijos steigėjų (1962 m.) kaip buvęs šaulys buvo nepartinis. Kita vertus, jis ragindavo savo mokinius stoti į partiją, kad Lietuvos mokslui vadovautų jam atsidavę žmonės. Žr. R. K a r a z i j a, *Žalias teorijos medis...*, p. 113.

galima taikyti tam tikro pasyvaus „nacionalinio komunizmo“ modelį²⁶, parodysių, kad kultūrinė nomenklatūra, priimdama konjunktūrinius išipareigojimus kaip sistemos neišvengiamybę, lokalumą priešpriešina centralizacijai.

Ši „gimtojo krašto“ srovė, palaikoma jos atstovų bendrumo, atrado savo vietą sovietmečio struktūrose ir iš pragmatinio-technokratinio taško buvo linkusi kvestionuoti tik tam tikrus sovietinio valdymo reikalavimus, tačiau ne pačią sovietinę sistemą ir jos kryptis²⁷. Nors kitiems – atviriau mąstantiems mokslininkams, ji buvo palankesnė nei atvirą konformizmą ir ideologiškumą demonstruojanti linija²⁸. Ši konservatyvi linija sudarė galimybę tautinės ideologijos plėtrai, o tuo įvairiais būdais naudojosi tam tikros intelektualų, kūrėjų grupės, kurios buvo linkusios paremti šią liniją arba peržengiant ją proteguoti kur kas didesnę alternatyvumą nei vietinis kultūrininkų elitas, rizikuodamas sulaukti sankcijų, patirti spaudimą.

Didėjanti socialinių santykių svarba kultūrininkų aplinkoje: alternatyvumo ir subjektyvumo veiksniai

Žvelgiant į mokslininkų, o ypač menininkų aplinką, itin svarbus yra socialinių ryšių ar socialinės aplinkos (*social milieu*) veiksnys, kuris šalia oficialių reikalavimų dažnai apspręsdavo kūrėjo pasirinkimus, veikimo galimybes. Neatsitiktinai J. Connely, savo darbe nagrinėdamas socialistinės Lenkijos profesūros *millieu* bruožus, pastebėjo tarpukario inteligentijos dalyvavimą akademinėje veikloje socialistiniu laikotarpiu ir dėl to mažesnių jų panirimą į indoktrinacijos praktikas, nei, pvz., Rytų Vokietijos atveju²⁹. Susiduriant su įvairiais ribojimais, patiriant struktūrų stagnaciją ar patiriant raginimus, socialinė terpė Lietuvos kultūrininkams irgi tapdavo savotišku saugumo uostu: tarpusavyje artimiems kūrėjams dalijantis informacija, siekiais, o neretai ir padedant atsispirti partinės valdžios suformuluotiems tikslams. Sistemos kūrėjai nuo pat pradžių matė nusistovėjusių asmeninių santykių pavojų savo projekcijoms, pvz., Stalinas tame pačiame M. Gorkio name kalbėjo apie „*grupovščinos* žalą“ ir lūkestį, kad naujai kuriamos organizacijos panaikins šias tendencijas³⁰. N. Chruščiovas, šalia savo reformizmo pasižymėjęs ir kova su revizionizmu, irgi ne kartą akcentavo atsirandančius žalingus grupelių, klanų požiūrius, tuos

²⁶ V. Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)*, Vilnius, 2011.

²⁷ Akademiko E. Vilko pavyzdys 1988 m. birželio mėn. steigiant Sąjūdį.

²⁸ M. Burokevičiaus tipo ideologiniai mokslininkai atgimimo metu buvo centro mobilizuojami ir kviečiami tapti pagrindiniais partokratais. Tai liudija ir „platformininkų“ atvejis, daliai vietinių komunistų siekiant likti TSKP platformoje ir atsisakant palaikyti nuo TSKP atsiskyrusios LKP su A. Brazausku priešakyje.

²⁹ J. Connely, *Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956*, The University of North Carolina Press, 2000.

³⁰ № 38. Воспоминание К. И. Зелинского, с. 161.

pačius *grupovščinos* požymius. Tuo metu tokiais epitetais buvo apdovanojami ir itin kritikuoti dailininkai abstrakcionistai ar juos ginti bandę rašytojai „šestedesiatnikai“, kaip, pvz., J. Jevtušenka, Aksioniovas ar Voznesenskis. Kritikuotas ir jų santykių sukibimas, neva šie pažangieji rašytojai kviečiasi tokius pat pažangius dailininkus pažiūrėti pastarųjų kūrinių, padiskutuoti, bet vengia kviesti vyresnius kolegas, kurie gali pasakyti ir griežtesnę nuomonę. Neatsitiktinai įvairūs tyrinėtojai išskiria neformalių ryšių svarbą. Pvz., B. Walker kalba apie „ratelių“ kultūrą³¹, V. Klumbys – apie „neformalias visuomenines erdves“³², kuriose formuojasi galimybės išsakyti nuo oficialaus diskurso besiskiriančią nuomonę. Rateliai tampa svarbia *mes* ir *jie* klasifikavimo priemone. Tokį skirstymą paaiškina ir antropologinė F. Bartho tapatumo samprata³³, tapatumo ribas braižant per interakcijas, kurių metu tapatinasi ir pats asmuo, ir jį tapatina kiti.

Kadangi straipsnyje nenagrinėjamas disidentų atvejis, nesiekiamo kultūrininkų atveju nubrėžti neformalios erdvės ir oficialių kanalų atskirumo, pirmiausia pabrėžiama privačių ryšių svarba, kuri veikė abi puses: sukurdavo galimybes neformalioms erdvėms, o kartu neišvengiamai veikdavo ir oficialių procesų raidą (pvz., paminklosaugos veikla, dėmesys lietuviškajai ikisovietinei literatūrai ir pan.). Šio abipusiškumo akcentas itin svarbus, turint omenyje, kad dauguma kūrėjų, net ir priešiška nusiteikę sistemos atžvilgiu, joje dalyvavo, užėmė vienokias ir kitokias pareigas, spausdino, viešai rodė savo kūrinius, gynė mokslinius darbus, bent formaliai įtilpdami į socialistinio realizmo, komunistinės ideologijos vertybinius rėmus. Ši pozicija leidžia stebėti dalies kultūrininkų panirimą į neformalius tinklus, tačiau išsaugo galimybę šalia jų stebėti atskirų kultūrininkų ratelių konkurenciją stiprinant savo galią tuometinėse organizacijose, struktūrose, o kartu išskiriant atsirandančią manipuliaciją, „apžaidimą“ formaliųjų reikalavimų atžvilgiu, pastebint ne vien asmeninių tikslų siekimą, bet ir sisteminės spragas ar interesų protegavimo mechanizmus, kuriais remiantis atsiranda erdvės ne vien komunistinės ideologijos raiškai.

Inteligentų rateliai. Interviu metu pateikėjai išskiria *savus* ir *svetimus* ratus, nužyminčius hierarchijos ir statuso, kartų ir idėjų skirtingumą. Galima pastebėti netgi ratelių stabilumą (jų nariams judant iš vienos darbovietės į kitą, keičiantis politinėms aplinkybėms), atskiram rateliui būdingos veiklos rutiniškumą ar periodiškumą. Pvz., M. Lukšienės, I. Kostkevičiūtės liuanistų – Putino mylėtojų ratelis išlaikė savo tapatumą nuo 6-ojo dešimtmečio iki pat Sąjūdžio, periodiškai susirinkdamas minėti Putino mirties metines. Vėliau dalis jo dalyvių aktyviai įsitraukė į paminklosaugos akcijas. 2009–2011 m. VU

³¹ B. Walker, Kruzhok Culture: The Meaning of Patronage in the Early Soviet Literary World, *Contemporary European History*, Vol. 11, No. 1, *Special Issue: Patronage, Personal Networks and the Party-State: Everyday Life in the Cultural Sphere in Communist Russia and East Central Europe* (Feb., 2002), p. 107–123.

³² V. Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu. Daktaro disertacija*, Vilnius, 2009.

³³ F. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Oslo, 1969.

Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute atlikto tyrimo apie Sąjūdį ir tinkla-veikos poveikį studija³⁴ parodė, jog dalis tokių ratelių akivaizdžiai palaikė alternatyvius diskursus, pasižymėjo nesisteminiais elgesiais: nors dažnu atveju ir nesuformavo atviros pozicijos prieš sovietinę sistemą, tam tikrais veiksmais parodė, kad oficialiajame diskurse įtvirtintos normos jiems nėra priimtinos. Galime kalbėti apie minėtus lituanistus, taip pat dailininkus abstrakcionistus (pvz., A. Statulevičius, Steponavičiai, Kisarauskas ir kt.), varžomus jaunesnius rašytojus (pvz., J. Aputis, S. Geda, R. Lankauskas), Fizikos ir Puslaidininkų fizikos institutų jaunesniųjų fizikų susibūrimus, kai kurių inteligentų namų svarbą (A. Liobytė, Šalkauskiai, Jokimaičiai, Vildžiūnai, Martinaičiai ir kt.), liudijančius neformaliųjų visuomeninių erdvių reiškinį, kurį savo daktaro disertacijoje yra apibūdinęs V. Klumbys.

Paties ratelio reiškinys ir jo įtaka kultūrininkų veiklos pasirinkimams bei dinamikai buvo ne mažiau svarbūs nei institucijų nubrėžti siekiai, o vėlyvuojū sovietmečiu didėjant biurokratiniam nepaslankumui, kurį papildė nuo 1968 m. siaurėjusios idėjų raiškos ribos, ratelis tapo pagrindiniu kūrėjo sociokultūrinį tapatumą apsprendžiančiu veiksmu: arba tu sieki išitraukti į panašius ratus, kaip, pvz., A. Liobytės namų, Vildžiūnų sodybos, I. Kostkevičiūtės aplinką ar S. Gedos, J. Apučio, M. Martinaičio bendravimo erdvę ir patenki į inteligentijos terpę (kuri galutinai nepabėgdama iš istebliškumo vis dėlto silpnai buvo ištraukusi į sovietizacijos procesą), arba sieki užsitikrinti simbolinį kapitalą ir būdamas arčiau valdžios patenki į kultūrinės nomenkaltūros aplinką, kuri irgi buvo daugiasluoksnė, nuo griežtų ideologų iki Neringos kavinės bohemos (pvz., S. Krasausko, A. Baltakio aplinka). Pažymėtina, kad šie ratai tam tikrose situacijose, ypač profesiniame bendradarbiavime persidengdavo. Kai kurie pasirinkdavo ir vienišų autonomiškų kūrėjų poziciją, nors tai buvo gana reta. Dėl tuometinės būtinybės gauti ir dalintis informacija, poreikio burtis prie savų, išlaikyti įgytą statusą dažniausiai žmonės būdavo priversti pasinerti į vieną ar kitą inteligentijos aplinką.

Apibūdinant vėlyvąją sovietmetį gana svarbus yra ir senosios inteligentijos likučių vaidmuo. Dalis jų grįžo postalininiu laikotarpiu iš Sibiro, jų šeimos Kaune ir Vilniuje kūrė savus ratus, o kartu bendravo ir su pavieniais jaunaisiais kūrėjais. Pvz., Vildžiūnų sodyboje nuolat lankėsis J. Keliuotis ar joje apsigyvenusi M. Vildžiūnienės motina S. Ladigienė, tarpukario Lietuvos generolo K. Ladigos žmona. Patys Vildžiūnai mini, jog dažnai sodybą lankiusio J. Keliuočio įtaka jaunimo pasaulėžiūrai buvusi milžiniška – nors tiesiogiai ir nekalbant apie politiką – turimos vertybės atsiskleidavo: „saugumui jis buvo labai įdomus kąsnelis. Kuria prasme? Jie studijavo intelektualą, kurio galva dirba gerai. Jis sako, man nereikia klausyti „Radio Svaboda“. Sako, aš galiu skaityti „Tiesa“, ir aš susiorientuoju, kas vyksta pasaulyje“³⁵. Senoji Lietuvos inteligentija buvo svarbi

³⁴ Projektas vykdytas pagal Nacionalinės lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą.

³⁵ Interviu su V. ir M. Vildžiūnais (2011 m. vasario 16 d.).

sociokultūrinė terpė perduodant vertybes šeimos nariams, draugams ar senosios kartos atstovams kontaktuojant su jaunimo grupėmis. Kartu ji veikė kaip alternatyvumo raišką palaikanti ir dažnai jungianti ašis. Pvz., VU Lituanistikos katedros darbuotojos, 1958–1961 m. pašalintos iš universiteto ir priklausiusios Putino gerbėjų rateliui (žr. skyrių apie mokslininkus), palaikė įvairiapusių ryšius su tarpukario senąja inteligentija. Pavyzdžiui, M. Lukšienė, kilusi iš Matjošaičių ir Janulaičių giminės, archeologės M. Gimbutienės pusseserė, po karo per savo tėvų kartą artimai bendravo su Žmuidzinavičių, Gučių šeimomis, Janulaičių gimine, Čiurlionių–Zubovų šeima, prie jų prisijungdavo iš Sibiro grįžę Nemeikšų ir Urbšių šeimos³⁶. M. Lukšienės dukra istorikė I. Lukšaitė prisimena ypatingą atmosferą, įvairius pasakojimus šiuose susirinkimuose, rūpinimąsi vienu kitais ir netgi oraus žmogaus laikyseną: „Tik ką grįžusi iš Sibiro Černeckienė pasidarė šukuoseną, pasidažė, nusipirko šortus ir Palangoje, būdama 70-ies metų, „šiausia“ per visą Basanavičiaus prospektą ir visi į ją žiūri, o jinai eina kaip absoliučiai laisvas žmogus, iš „ano“ pasaulio, t. y. Vakarų Europos. Ir suprantat, žmogaus orumas, kaip jums pasakyti, eina toj plaukiančioj minioj ir tu matai, kas tai per žmogus ir jinai visai kita. Ir niekas negali pagalvoti, kad jinai prieš pora mėnesių grįžo iš Sibiro. Užvargusi: ir vaikus turėjo ten auginti, ir vyras žuvo, visą tą reikėjo pakelti ir staiga – toks laisvas žmogus. Žinote, kartais tai labiau paveikia žmogų negu žodžiai.“ Kitoje kartoje šeimų bendravimas išliko ir persikėlus į Vilnių; bendrauta su Gučais, taip pat vykdavo susitikimai pas I. Kostkevičiūtę, A. Liobytę-Paškevičienę, kuriuose irgi dalyvavo senoji inteligentija. Literatūrologė V. Zaborskaitė prisimena jai įtaką padariusius kairiųjų pažiūrų kunigus G. Blyną, V. Aliulį, K. Vaičekonį, taip pat bendravimą poeto G. Jokimaičio ir filosofo J. Šalkauskio namuose, kur susirinkdavo įvairūs anos epochos žmonės, jų šeimų nariai³⁷. V. Zaborskaitės, M. Lukšienės ir I. Kostkevičiūtės ratelį taip pat siejo bendra draugystė su poetu V. Mykolaičiu-Putinu, vėliau jos organizavo jo atminimo palaikymą.

Archeologė R. Rimantienė prisimena, kad jos šeima (Landsbergiai–Jablonskiai) darė įtaką ir jaunesniajai kartai, veikė nusistatymą prieš esamą santvarką³⁸. Jos pusbrolis prof. V. Landsbergis prisiminė plačiosios šeimos bendravimą, diskusijas „apie gyvenimą Tarybų Lietuvoj“³⁹. Net keli šios šeimos atstovai yra reikšmingi analizuojant Sąjūdžio tinklus (tėvas architektas V. Landsbergis-Žemkalnis dalyvavo paminklosaugos veikloje, sūnus V. Landsbergis – kritiškas menotyryninkas, Čiurlionio atminimo puoselėtojas ir Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys, pusseserė R. Rimantienė – archeologė, kasinėjimams Šventojoje mobilizuodavusi ypač daug jaunimo).

³⁶ Interviu su I. Lukšaitė (2010 m. balandžio 19 d. ir balandžio 30 d.).

³⁷ Interviu su V. Zaborskaitė (2010 m. kovo 19 d. ir 2010 m. kovo 26 d.).

³⁸ Interviu su R. Rimantiene (2010 m. rugsėjo 24 d.).

³⁹ Interviu su V. Landsbergiu (2011 m. vasario mėn.).

Nors kultūros ir mokslo srityje biurokratinė aplinka nuolat plėtėsi, o menininkai ir mokslininkai per mokslo įstaigas ir kūrybines organizacijas buvo įjungiami į valdžios nubrėžtas sovietinės modernizacijos ir indoktrinacijos darbotvarkes, rateliai buvo esminis veiksnys, sudaręs galimybę asmeniui (veikėjui) ne vien būti priklausomam nuo struktūros, tačiau už institucijų ribų surasti paramą ir galimybę pačiam veikti struktūrą. Kitaip, nei stalininiu laikotarpiu, vėlesniu laikotarpiu ši parama greta institucinio valdymo padėdavo mobilizuoti kūrėjus, o kartais net save priešpriešino oficialiajam ideologiniam diskursui, surasdama savus interesų raiškos mechanizmus.

Subjektyvizmas ir asmeninės įtakos veiksnys. Šis mechanizmas rėmėsi 1) neformaliomis praktikomis, žinant, kaip pasiekti geriausią rezultatą, 2) turimo statuso (autoriteto) poveikiu istebliškumo struktūrai bei 3) subjektyvizmu, pripažįstant, kurie kūriniai, idėjos ar veikla yra žalinga, nukrypstanti nuo sovietinių dogmų. Pavieniai pateikėjai–rašytojai, tiek iš dominuojančio A. Baltakio, Just. Marcinkevičiaus rato, tiek iš varžomų rašytojų aplinkos, pripažįsta, kad turbūt joks kitas autorius nebūtų galėjęs „pramušti“ ar viešai rodyti istorinių dramų, kas pavyko Just. Marcinkevičiui ir jo „Mindaugui“, „Mažvydui“, „Katedrai“. Įsitraukimas į kultūrinės nomenklatūros aplinką, autoriteto ir apdovanojimų kapitalas leido Just. Marcinkevičiui valdžios akyse tapti patikimu poetu, jo bičiuliai Maldonis ir Baltakis užėmė vadovaujančias RS ar „Pergalės“ žurnalo pareigas. Buvo išnaudojama galimybė interpretuoti kūrybą poetui palankia linkme. Tuo tarpu autoriai prisimena, kaip nuo 1968 m. griežtėjant ideologinei linijai, tam tikri jų kūriniai ir pats autorius atsidurdavo už leidžiamų ribų, nors pats neketino savęs priešinti sistemai. Tai lemdavo kai kurių kontrolierių subjektyvi nuomonė, ypač tuo išsiskyrė „Tiesos“ redaktorius G. Zimanas.

Todėl svarbu pabrėžti, kad *savų* ar *svetimų* kolegų idėjų interpretacija neretai buvo ir ratelių tarpusavio santykių rezultatas. Neatsitikinai filosofas D. Lewis kalba apie vidines ir išorines objektų, daiktų ar kūrinių savybes (angl. *intrinsic, extrinsic properties*). Vidinės savybės nurodo nuo konteksto nepriklausančias objektų savybes, o išorinės savybės savo vertę, vertinimus įgyja santykyje su juos supančiu kontekstu⁴⁰. Šiuo atveju kūrinių ar veiklos vertė atsiskleidžia ne vien per savo turinį, bet ir per išorinius kūrinio vertinimus, priklausančius nuo socialinių santykių ir politinės situacijos, sovietinės sistemos atveju – išsidėsčiusios tuometinės konjunktūros, menininko santykio su visuomene, kitomis grupėmis ir partine valdžia. Čia akivaizdžiai reiškiasi *savumo* ir *svetimumo* pripažinimo mechanizmai, parenti nusistovėjusiais asmeniniais ryšiais, kartų santykiais, bendrais interesais, panašiais kūrybiniais siekiais. Per ratelius besiskleidžianti asmenų įtraukimo ir atstūmimo logika lemia ne vien tam tikrą inteligentijos socialinių tinklų pastovumą ar *socialinio kapitalo* vertę kūrėjui⁴¹, tačiau ir įjungia asmenis į dalijimosi kūrybinėmis idėjomis ar visuomeninėmis iniciatyvomis procesą, padeda interpretuoti *savų* ar *sveti-*

⁴⁰ D. Lewis, Extrinsic Properties, *Philosophical Studies*, 1983, Nr. 44, p. 111–11.

⁴¹ P. Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, 1972 (1977).

mų kolegų idėjas. Rašytojų atveju toks *savumo* ir *svetimumo* pasiskirstymas akivaizdus A. Baltakio ir Just. Marcinkevičiaus santykiuose su S. Geda, kritikuojant vieni kitų kūrybą ir pačius kūrėjus. Nors, be abejonės, Just. Marcinkevičiaus aplinka dėl savo statuso turėjo didesnes galimybes. Ideologinio griežtėjimo sąlygomis atsiranda galimybė konkurentų kūrybą traktuoti kaip stokojančią idėjiškumo. Pvz., LTSR rašytojų V suvažiavime, įvykusiame 1970 m. gegužės 27–28 d.⁴², A. Baltakis mini, jog „Mums negali nekelti rūpesčio tam tikra jaunimo dalis, kuri užsikrėtusi nesveikomis nihilizmo tendencijomis, iš aukšto žiūri į mūsų klasikų šiandieninę tarybinę literatūrą. Galvodami, kad nuo jų prasideda tikroji kūryba. Netgi Justinas Marcinkevičius, kuris ypač vaisingai reiškėsi pastaruoju laikotarpiu, kuris ilgą laiką buvo ir tebėra jaunimo kumiru, kai kurių mūsų jaunųjų genijų nuomone, yra beviltiškai pasenęs poetas. Kaip sakome, būtų juokinga, jeigu nebūtų graudu.“⁴³ Panašią kritiką išsakė V. Bubnys, E. Mieželaitis ir kiti jų aplinkos atstovai. Paminėtina, kad toks „susitvarkymas savo kieme“, nelaukiant Maskvos kontrolierių, rėmėsi daugiau galimų grėsmių numanymu ir tame buvo nemažai privačių interesų, nes pasitaikydavo situacijų, kai vietiniai atstovai imdavosi uoliau įgyvendinti kontrolę, nei iš jų reikalauta.

Asmeninė įtaka ir subjektyvizmas buvo prasmingi ne vien pripažįstant kūrinių, idėjų tinkamumą, tačiau ir apginant jį. Rašytojų sąjungos pirmininkas poetas A. Maldonis prisiminė⁴⁴, kad Glavlito reikalavimai buvo griežti, tačiau buvo įmanoma derėtis ir susitarti, o L. Šepetys prisiminė, kad nepaisant galiojusių įvairių taisyklių ir instrukcijų, jis asmeniškai galėjo nuspręsti kai kurių kūrinių likimą, paveikti Glavlito vadovų nuomonę⁴⁵. Statusas ir santykiai turėjo didžiulę reikšmę, o kartu patvirtina, jog vieni kūrėjai įgydavo geresnes galimybes už kitus naudotis ištekliais ir oficialiais kanalais (publikavimo, kontrolės) bei manevruoti sistemoje (nors pažymėtina, kad ne visais atvejais šie veikėjai buvo ideologiškesni nei pareigų neužėmę menininkai ar mokslininkai).

Dominuojančios idėjos ir jų sklaida. Galima pastebėti, jog dogmatiškai ideologinei linijai vėlyvuoju sovietmečiu buvo abejingi ar nuo jos bandė atsiriboti⁴⁶ talentingesni, į

⁴² LTSR Rašytojų V-ojo suvažiavimo, įvykusio 1970 m. gegužės 27–28 d. Protokolas, *Literatūros ir meno archyvas* (toliau – *LMA*), f. 34. ap. 1, b. 566.

⁴³ Ten pat, l. 105.

⁴⁴ Interviu su A. Maldoniu (2007 m. spalio mėn.)

⁴⁵ Interviu su L. Šepečiu (2011 m. vasario mėn.).

⁴⁶ Iš partinių struktūrų pusės iki pat SSRS žlugimo retoriniame lygyje (tiek centre, tiek respublikose) buvo keliamas reikalavimas dėl principinės idėjinės linijos laikymosi, t. y. griežtas indoktrinacijos taikymas nebuvo atšauktas. Tuo pagrindu įvairūs kontrolieriai, cenzūra, pernelyg uolūs sovietiniai piliečiai galėjo kelti klausimą dėl kiekvieno kūrinio, kuriame trūko idėjiškumo ir kovos už komunizmą krypties. Nors neatitinkimo kriterijai tapo labai išplaukę, beveik kiekvienas originalesnis kūrinys galėjo užkliūti, tačiau dėl palankių aplinkybių, kūrėjo autoriteto ar „gerų ryšių“ galėjo ir pasirodyti. Atsitiktinumo momentą centriniame lygyje neblogai atspindi 1978–1979 m. filmo „Birželio 31-oji“ istorija, kai filmas buvo pradėtas rodyti per TV eterį, tačiau TSKP veteranams pasiskundus tiesiogiai ideologui M. Suslovui, jog filmas yra fantastinis, tuščias, neatlieka auklėjamosios funkcijos, jog televizija turi atlikti politinę kontrolę, buvo gautas TSKP CK Kultūros,

profesionalumą linkę kūrėjai, tiek iš nomenklatūros aplinkos, tiek iš isteblišmento antrajame plane buvusių kūrėjų. Tas atsiribojimas ir savų raiškos instrumentų taikymas automatiškai nesukūrė kūrėjų distancijos nuo sovietinės sistemos. Dalyvavimas sovietinėje sistemoje ir lieka dalyvavimu, tai sisteminis elgesys, o tokie kultūrininkai išlieka sistemos veikėjais⁴⁷. Kitas dalykas, jog dalis jų veiklos, idėjų kūrė tam tikrą vertę, lėmusią pirmiausia ne komunistinių vertybių, o sistemoje atsirandančių kitų idėjinių linijų sklaidą. Buvo siekiama atrasti joms vietą sistemoje, tačiau savo turinio esme ir visuomenei gebant suteikti papildomą reikšmę tokių idėjų vartojimui kasdienybėje, dalis tokių idėjų nubrėždavo kitonišką (ne generalinei linijai pataikaujantį) lauką ir veikė kaip oficialųjį-ideologinį diskursą griaunantis (darantis jį tuščiaiduriu), o visuomenę mobilizuojantis reiškinys. Idėjinių krypčių ir variacijų atsiradimui socialinė terpė ir joje vykęs požiūrių dalijimasis buvo itin svarbus. Kultūriniame lauke įvardijus didėjančią ratelių įtaką ir subjektyvizmą, svarbu pastebėti, kokios idėjos vėlyvučiu sovietmečiu įgydavo didesnes galimybes. Šioje vietoje ryškiausiai pastebimas poslinkis į tautinės ideologijos, paslėptos po etninių simbolių, ankstyvesnio laikotarpio autorių ir istorinės nostalgijos momentais, palaikymą. Tokia tautinė linija turėdavo būti derinama su sovietmečiu galiojusiu leninistinės nacionalinės politikos „tautų žydėjimo“ principu, nurodančiu, jog sovietinė sistema yra patogi plėtoti tautines kultūras. Kaip pastebi jau minėti Y. Slezkine ar G. Lapidus, ypač tai taikytina titulinųjų tautų atveju. Šalia tautinės linijos vis labiau pastebima tapo vakarietiško modernizmo skverbtis: dailininkų, rašytojų, kompozitorių, architektų ir kitų kūrėjų atvejais. Šią plėtrą skatino ir Chruščiovo palaikoma *ieškojimų* linija, rėmusi naujų raiškos formų plėtotę. Šios naujos formos turėjo būti „isovietintos“, idėjinės. Nepaisant panašumo į vakarietiškos kūrybos analogus, kaltinimai vakarietišku kosmopolitizmu ar beidėjiškumu buvo kur kas pavojingesni nei kaltinimai palaikant folklorinio tipo tautiškumą. Nutolimas nuo socialinio realizmo ir beidėjiškumas, nepaisant tuo pačiu palaikomo *ieškojimų* konteksto, buvo smerkiamas jau ir Chruščiovo laikotarpiu. Tai parodo Brodskio teismas, Pasternako persekiojimai, Lietuvoje – VU lituanistų, dailininkų abstrakcionistų persekiojimai, Just. Marcinkevičiaus apysakos „Pušis, kuri juokėsi“ paskirtis ir panašūs įvykiai.

Susiklostė situacija, kad aiškiai savo lojalumą konjunktūrai deklaravę kūrėjai, kaip M. Sluckis, A. Bieliauskas (*sąmonės srauto* krypties atstovai), ar dailininkas S. Krasauskas, galėjo legaliai dirbti modernistinėje linijoje, tačiau kitiems, nuo valdžios ryšių nutolusiems kūrėjams buvo didelė rizika dėl vietinių kontrolierių baimės sulaukti kaltinimų

Propagandos ir agitacijos skyrių pritarimas šiai nuomonei ir filmas nustotas rodyti. Tokia skundais ir pasirinktinai griežtas priemonės taikoma kultūros priežiūra tapo visuotiniu kultūros valdymo modeliu. Žr. TSKP nario D. K. 1979 01 07 raštas M. Suslovui; TSKP CK Kultūros, Propagandos ir Agitacijos skyriaus ir Tarptautinių ryšių skyriaus 1979 01 31 raštas TSKP CK. *RGANI*, f. 5, ap. 76, b. 190, l. 5–7.

⁴⁷ Tais atvejais, kai išitraukia iš „paralelinės visuomenės“ tinklus, galima fiksuoti dalyvavimą abiejose pusėse. Socialiniai ryšiai ir tarpusavio išpareigojimai išlieka svarbūs ir oficialiajame lauke, ir neformalioje erdvėje. Žr. *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, Vilnius, 2011.

beidžiškumu ar nacionalizmu. Ypač ši tendencija akivaizdi Brežnevinio valdymo periodu, kai *ieškojimų* linija susilpnėjo, tapo demonizuojama: praktiškai buvo palaikomi tik anksčiau įsitvirtinę autoriai⁴⁸, o kiti dažnai buvo marginalizuojami. Šiame kontekste itin išsiskiria S. Gedos kūryba (*kontroversiškas kitokios poezijos receptijos būdas*⁴⁹), kurioje, pasak literatūrologės V. Daujotytės, sutelpa ir pagoniškas avangardizmas, archaiškumas, sakralinė poezija, Europos viduramžiai, modernioji epocha⁵⁰. S. Gedos poezija aktyviai rėmėsi alternatyviosios muzikos kūrėjai, nuo klasikos iki roko. Pavyzdžiui, jo eilės skamba K. Antanėlio roko operoje „Meilė ir mirtis Veronoje“, V. Kernagio dainuojamojoje poezijoje, kompozitoriaus B. Kutavičiaus oratorijose „Panteistinė oratorija“ (1970) ir „Paskutinės pagonių apeigos“ (1978), jo operoje „Strazdas, žalias paukštis“ (1981 m.) ir kituose kūriniuose. S. Geda praktiškai iki 1985 m., kai už eilėraščių rinkinį „Varnėnas po mėnuliu“ gavo Valstybės premiją, nepaisant turimos RS narystės, patirdavo įvairių kūrybinių varžymų (pvz., 1975 m. neteko darbo leidinyje „Mūsų namai“). Kompozitorius F. Bajoras prisimena, jog „buvo momentas, kada Gedą uždraudė iš viso. Su Gedos tekstais niekas negalėjo pasirodyt“⁵¹. 1972 m. ką tik išleista S. Gedos knyga „26 rudens ir vasaros giesmės“ buvo puldinėjama ir kritikuojama⁵².

Tokiame besikeičiančiame lauke, kai *ieškojimų* linija tampa vis labiau marginalizuojama, pažymėtini du dalykai: modernistinės raiškos ieškojimai pamažu išstumiami iš oficialaus diskurso, jie tampa daugiau neformalių ratelių dalijimosi kūryba ir idėjomis sritimi, o tautinė linija surado savo vietą isteblišmente, vietiniams ideologams net nesitikint tokio visuomenės palaikymo. *Simbolinę prasmę* įgavo Just. Marcinkevičiaus kūryba tuometinio kultūrinio nepakankamumo sąlygomis. Ji buvo labai reikšminga mobilizuojant nacionalinį identitetą, tačiau atsižvelgiant į tuometinį Just. Marcinkevičiaus statusą ir faktą, kad respublikos valdžiai toks „patriotiškumas“ atrodė mažiau pavojingas nei centrinės valdžios nemėgstamos liberaliosios idėjos, nukreiptos prieš pačią sistemą, pats dramų išleidimo faktas neatrodė priešiškas žingsnis esamos sistemos atžvilgiu. Just. Marcinkevičiaus tautinio romantizmo forma atskleidžiama istorinė tematika, kaip prezentuojama nusipelnusio rašytojo, galėjo įtilpti į tuometinius „tautos žydėjimo“ (rus. *rascvet*)

⁴⁸ Tokį įtarumą sustiprindavo ir besikeičianti politinė situacija, pvz., Prahos pavasaris ar Helsinkio grupių veikla. Lietuvos atveju centriniame lygyje daugumoje sferų esamas nacionalizmas tampa itin pastebimas po Kalantos susidėginimo Kaune. TSKP CK pastebima, jog Lietuvoje net literatūroje jaučiasi nacionalizmas, vienu pavyzdžiu nurodant netgi valdžios teigiamai vertinamo rašytojo J. Avyžiaus darbus, t. y. tokius darbus, kurie skatina susidomėjimą senąja istorija, Smetonos režimu ar laikais, kai Lietuva buvo „nuo Juodosios iki Baltijos jūros“. Žr. 1972 m. gegužės 20 d. „Izvestija“ vyr. redaktorius raštas TSKP CK, *RGANI*, f. 5, ap. 64, b. 55, l. 25–31.

⁴⁹ V. Daujotytė, *Tragiškasis meilės laukas: Apie Sigitą Gedą: iš poezijos, užrašų, refleksijų*, Vilnius, 2010, p. 117.

⁵⁰ Ten pat, p. 50–51, 118.

⁵¹ Interviu su F. Bajoru (2011 m. sausio 7 d.).

⁵² V. Daujotytė, min. veik., p. 33.

ideologinius rėmus. Tačiau radikali buvo jo sėkmė, parodžiusi tautinių istorinių temų poreikį lietuvių literatūroje: „Mažvydo spektaklio pabaigoje tais laikais, net salėje Dramos teatre, atsistodavo ir šaukdavo „Lietuva, Lietuva“ kartu su aktoriais.“⁵³ Nesvarstant šių kūrinių meninės prasmės, Just. Marcinkevičiaus kūryba parodė gana aiškų dalies vietinės inteligentijos orientaciją į tautinio tapatumo stiprinimą, nors ir stengiantis nesupykdyti vietos valdžios, naudojantis pastarųjų „jaukinimo“ pozicija.

Pažymėtina, kad konkrečių linijų kūrybos palaikymas itin priklausė nuo ratelių pozicijos, ir konkrečiai nuo tų, kurie jau turėjo sukaupę didesnę socialinę ir simbolinę kapitalą. Rateliai skyrėsi ne vien pagal profesiją ar santykio su sistema laipsnį. Priklausydami įvairioms kartoms, jų atstovai pasižymėjo skirtingu kūrybiniu turiniu: nuo 6 dešimtmečio pabaigos iki pat Sąjūdžio įkūrimo skyrėsi menininkų rateliuose kūrybinės bangos. 6 ir 7 dešimtmečių sandūroje susiformavę tinklai chruščiovmečio atšilimo atmosferoje tapo savotišku atsaku į sovietinę konstruktyvizmo politiką (plėtojant internacionalinį ir liaudies tapatumą) ir pasižymėjo daugiau primordialistine elgsena – dėmesį labiau skyrė kultūros paveldo klausimams, lietuviškumo tematikai, kalbos grynumui ir išsaugojimui, tą pačią kryptį pratęsdami ir 8 ar 9-ajame dešimtmetyje. 7 ir 8 dešimtmečių sandūroje iškilę tinklai daugiau orientavosi į modernizmą, inovacijas, naujus raiškos būdus, pradėjo vyrauti esamo gyvenimo (absurdiškumo) refleksija, reiškiami pavieniai konstruktyvistiniai vaizdiniai. Tačiau pastarieji buvo mažiau įtakingi. S. Gedos grupės savo įtaka negalima buvo lyginti su postus užėmusia Marcinkevičiaus–Batakio–Maldonio grupe, kurie buvo linke labiau remti tautinės linijos *ar gimtojo krašto* vaizdinius nei „kosmopolitiškus“ *ieškojimus*. Kita vertus, pasinaudodami vėlyvajam sovietmečiui būdinga kultūrinių procesų priklausomybe nuo asmeninių tinkle (savotiškas institucinio valdymo privatizacijos reiškinys⁵⁴), jie sugebėjo oficialiuose kanaluose atverti platesnes galimybes tautinės linijos plėtrai (aišku, šiai situacijai papildomas galimybes kūrė ir palaipsniui į tautinį komunizmą gravitavusi lietuviškoji nomenklatūra⁵⁵). Nors ši dominuojančių kūrėjų linija nekvestionavo sistemos teisingumo klausimo, mechaniškai pritardavo vyraujantiems diskursams ir ritualams, tačiau per *performatyvias* praktikas (antropologo A. Jurčako samprata), t. y. realius veiksmus, įgydavo galimybę proteguoti įvairesnes veiklos ir interesų formas, nei buvo oficialiai nustatyta⁵⁶. Tuo tarpu nuo isteblišmento nutolusių kūrėjų linijai buvo

⁵³ Interviu su V. Bubniu (2007 m. spalio mėn.)

⁵⁴ J. R. W e d e l, *The Unplanned Society: Poland During and After Communism*, Columbia university press, 1992.

⁵⁵ V. I v a n a u s k a s, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos*, S. G r y b k a u s k a s, *Pramonės valdymas sovietinėje Lietuvoje 1965–1985: įtampos ir konfliktai*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2007.

⁵⁶ Etnine nostalgija paremta Just. Marcinkevičiaus linija labiau atveria šias galimybes nei daugiau „gimtojo krašto“ akademikų J. Kubiliaus, A. Žukausko, K. Meškausko pozicijos, nors abi būdamos nomenklatūrinės jos buvo neišvengiamai persidengiančios ir pasižymėjo laviravimu.

būdingas ir vadinamasis konstantyvus lygmuo, liudijantis ir sąmoningą pačios sistemos kvestionavimą, taip priartėjant prie disidentinės laikysenos, nors į ją ir nepereinančios.

Vėlyvuju sovietmečiu įvykusios autoritetingų kultūrininkų vyraujančios funkcijos transformacijos iš komunistinės ideologijos „indoktrinatoriaus“ į „tautų klestėjimo“ proteguotojo vaidmenį iliustruoja ir 1980 m. Just. Marcinkevičiaus išsakytas pastebėjimas svarstant literatūros ir rašytojo santykį: „Rašytojas yra bene aktyviausias nacionalinės kultūros sargas, savotiškas jos palikimo transformatorius į dabartį ir ateitį.“⁵⁷ Panašios tendencijos pastebimos ir kitose kultūros ir mokslo srityse⁵⁸.

Ši linija, kuri palaiapsniui formavosi jau nuo chruščiovinio *atsilimo* pradžios, patirdama konkurenciją su kitais vaizdiniais, akivaizdžiai tapo dominuojančia kultūrininkų pozicija, darančia įtaką visuomenei ir pasinaudodama plyšiais oficialiuose kanaluose išlikusi *isteblišmento* struktūroje. Prasidėjusi Chruščiovo *atsilimo* metu, ji sugebėjo išlikti ir brežnevinėje struktūroje, o šiam išlikimui įtaką darė ratelių ir ją rėmusių kultūrininkų statuso veiksnys, tapęs dar vienu svarbiu vėlyvojo sovietmečio bruožu Lietuvoje, veiklos dinamiškumą apibrėžiant ne tiek per planinio valdymo struktūrą, kiek per vyraujančių kultūrininkų grupių (tinklų, ratelių) sociokultūrinių orientacijų prizmę.

Vėlyvasis sovietmetis: dinamikos perkėlimas į asmeninių ryšių plotmę

Vėlyvojo sovietmečio epochos esmine ašimi galima laikyti brežnevinį valdymo laikotarpį, įvardijant 1968 m. įvykusį partinės valdžios poslinkį į dogmatiškumą, o kultūrininkų atveju – padidėjusį dėmesį manevravimui ir veiklos artikuliuojimui privačiose erdvėse. Šis laikotarpis ir nusistovėjęs valdymo stilius tęsėsi iki pat Gorbačiovo *perestroikos*. Chruščiovo valdymo laikotarpį, kaip padidinusį kultūrininkų autonomiškumą, tikslinga laikyti vėlyvojo sovietmečio kultūros pradžia ir savotišku pereinamuoju laikotarpiu iš stalinistinės epochos į sovietinės sistemos pabaigą, juolab kultūrinių procesų dinamikos atžvilgiu *atsilimo* epochoje susiformavusios kultūrininkų grupės ir vėliau palaikė bei vykdė pasirinktą *ieškojimų* kryptį, nors ir ne visada palaikomą *isteblišmento*, tačiau ir chruščiovmečiu, ir brežnevininiu laikotarpiu remiamą jas supančių kultūrininkų ratelių. Kita vertus, laikotarpį nuo 1956 iki 1968 m. tikslinga įvardyti kaip įžanginę vėlyvojo sovietmečio dalį⁵⁹, kuri kiek skyrėsi nuo 1968–1988 m. nusistovėjusio realiojo socializmo laikotarpio. Tačiau kultūrinio lauko dinamikos prasme *atsilimo* laikotarpis nėra pakankamai savarankiškas, kad būtų galima jį konceptualizuoti atskirai, nes chruščiov-

⁵⁷ Just. Marcinkevičius, Dienoraštis be datų, *Pergalė*, 1980, Nr. 3, p. 96.

⁵⁸ Pavyzdžiui, kompozitorių veiklos lauke panašus santykis tarp atskirų kartų buvo susiklostęs ir kompozitoriaus E. Balsio bei jaunesniųjų jo kolegų F. Bajoro, B. Kutavičiaus, O. Balakausko, sudariusių savotišką grupę ir kūrusių sovietinės estetikos stiliui svetimą intelektualiąją muziką. Žr. Interviu su F. Bajoru, B. Kutavičiumi, O. Balakausku.

⁵⁹ V. Ivanauskas, Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas kultūros sferoje, p. 97–112.

mečiu sudarytos kultūrininkų autonimiškumo prielaidos, nors vėliau vis labiau ribojamos institucinių mechanizmų, buvo išsaugotos su nuo atšilimo pradžios didėjančio kūrėjų ratelių vaidmens pagalba. Esminis visą vėlyvąjį sovietmetį jungiantis veiksnys būtent ir yra nuo chruščiovmečio stiprėjęs kultūrininkų veiklos dinamikos perkėlimas į ameninių ryšių plotmę, o tuo pačiu ardantis komunistinės indoktrinacijos pamatus.

Išvados

Kultūrininkų atveju akivaizdžiai pastebimas vėlyvojo sovietmečio bruožas, liudijantis „stiprėjančių ryšių ir silpnėjančių struktūrų“ modelį, kai kultūrininkų požiūrių artikuliacija ir sklaida buvo sutelkta ties menininkų ar mokslininkų ratelių, privačių susibūrimų erdve, kuri neretai sugebėjo daryti įtaką instituciniams procesams, o kartu savo įtaka kūrybos dinamikai pranokdavo planinių užduočių ir formalių taisyklių poveikį. Pažymėtina, kad socialinių ryšių veikimas neišskiria neformalios erdvės kaip ryšių veikimui unikalios erdvės. Socialiniai ryšiai daro įtaką ten, kur jie yra. Rateliui esant istebliškumo aplinkoje, jie daro įtaką oficialiems procesams, o esant neformalioje (ar pogrindyje), tokie ryšiai lemia veikimo pobūdį *šioje terpėje*.

Kultūrininkų terpės ir rateliai skyrėsi ne vien pagal profesiją. Sudaryti iš įvairių kartų žmonių, jų atstovai pasižymėjo skirtingu kūrybiniu turiniu: nuo 6 dešimtmečio pabaigos iki pat Sąjūdžio įkūrimo menininkų rateliuose ryškėjo skirtingos kūrybinės bangos, o kartu ir nevienodas kūrėjų statusas bei santykis su istebliškumo struktūra: nuo buvimo nomenklatūros rate iki atsidūrimo sistemos paraštėse.

Vėlyvuosiu laikotarpiu daugumoje kultūrininkų terpių itin išryškėjo tautinės linijos, pagrįstos etnine ir istorine nostalgija, dominavimas (nors ir skirtingu lygu) tarp kitų atsirandančių alternatyvių ir ideologijų abejingų požiūrių. Pritaipdama prie sistamai priimtinos „tautų žydėjimo“ projekcijos, ši linija rėmėsi didesnę autoritetą turinčių kūrėjų įtaka ir praplėsdama minėtos projekcijos ribas sugebėjo daryti esminę įtaką mobilizuojant nacionalinį visuomenės tapatumą. Lyginant su vakarietiškojo modernizmo ir kitų *ieškojimų* sritimis, tautinė linija palaipsniui tapo ne vien vyraujančia, tačiau ir užgožianti konkuruojančias projekcijas, o tai akivaizdžiai lėmė ir vykusią konkurenciją tarp skirtingų kartų bei linijų ratelių.

Nepaisant varžymų, *ieškojimų* ir alternatyvių vaizdinių kūrimas išliko svarbus ir brežnevinio laikotarpiu, daliai kūrėjų pasitraukiant į „neformalias visuomenines erdves“ (V. Klumbys) ar per prisitaikymo prie sistemos mechanizmus užpildant spragas *istebliškumo* struktūroje (kultūrinės nomenklatūros atveju), kai *tuščiavidure* tampanti komunistinė ideologija nepajėgė atlikti visuomenę mobilizuojančio vaidmens. Sistemoje dalyvaujantys talentingesni kūrėjai ir toliau liko jos dalyviai, tačiau jų idėjos ir veikla turinio esme neretai veikė kaip oficialųjį ideologinį diskursą griauantis (darantis jį tuščiaviduriu), o visuomenę mobilizuojantis reiškinys.

Tautinės ideologijos linijos išryškėjimui ir ratelių vaidmeniui, palaikant šį dominavimą, palankaus vėlyvojo sovietmečio periodo šiame straipsnyje išskyrimas pirmiausia remiasi kultūrinių procesų eiga ir juose vykusiais lūžiais. Tolesnis vėlyvojo sovietmečio konceptualizavimas reikalautų įvertinti ir kitų visuomenės grupių ar politinių procesų lūžinius momentus, skiriant didesnę dėmesį technokratų, partokratų, disidentų veiklos svarbiems aspektams. Tačiau dėl didelės vietinių kultūrininkų įtakos sovietinės Lietuvos idėjiniam laukui ir jo dinamikai, kultūrininkų atvejo apibūdinimas apibrėžiant besiskiriančias epochas yra iliustratyvus ir suteikiantis įžvalgų apie transformacijas paskutiniaisiais sovietmečio dešimtmečiais.

CULTURAL ELITE (INTELLECTUALS) AND THE SYSTEM IN LITHUANIA IN THE PERIOD OF LATE SOCIALISM: FROM ‘NOMENKLATURA’ TO ‘OTHERNESS’

Summary

VILIUS IVANAUSKAS

The task of Soviet indoctrination was clearly assigned to local intellectuals members of cultural elite and intelligentsia circles. The process of destalinization initiated after 1956 and the increased variety of ways of idea expression make it possible to discuss the relationship between cultural elites (intellectuals) and the Soviet system, as well as to reveal the interests and possibilities to manoeuvre within the structure of the establishment. The ambiguity of the said relations is revealed through the following aspects: firstly, their potential to influence processes within the society became more evident and secondly, there was explicit disappointment in the Soviet values at the ideological sphere which created room for different ideas and values.

From this perspective the article attempts to evaluate the level of autonomy (at least partial) which could have been detected at the centre or in the margins of the Soviet establishment and conceptualize the relationship between intellectuals and the system defined by the autonomy. The analysis revealed the model of “weakening of structures and strengthening of social relations” which is characterized by articulation and dissemination of the ideas in private circles of scientists, artists, musicians, etc. and which also facilitated the creation of the informal sphere for more overt speeches and debates as well as affected the institutional processes providing more dynamism and changes in the content of cultural activities as compared with the dominance of planning tasks and formal rules.

The milieu and the circles of cultural elites varied based on profession, generation and proximity to the Communist Party, i.e. some of them functioned at the official level (cultural nomenklatura circles), others focused on underground activities or were balancing between the official and unofficial spheres. However, during the Khrushchev Thaw and especially following the Prague Spring in 1968 most of them got increasingly disillusioned with the Communist ideology and the dogmatism of the party line. This had an impact on the significant shift of values to those of ethno-nostalgia and exaltation of the “native land” among others. Although these projections often overlapped with Leninist national policy defined by the idea of blossoming of nations, they also attempted to extend the boundaries of this line,

mobilizing national identity at a larger scale within the local society. It is noteworthy that this semi-national line characterized by certain level of idea dynamism not only found its place in the official processes, but also started to dominate over other ideas and expressions, which could be accused of western cosmopolitanism, formalism or abstractionism. The mainstream of cultural elites and intellectuals remained the participants of the system yet influenced the erosion and/or shift of official-ideological discourse from pure indoctrination to more routinized (but empty) practices of declaration of Communist values during late Socialism.

Gauta 2011 m. spalio mėn.

Vilius I v a n a u s k a s. Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotojas. Mokslinių tyrimų sritys: sovietmečio politiniai ir kultūros elitai, jų transformacijos vėlyvuoju sovietmečiu, intelektualai ir sistema. 2009–2011 m. atliko LMT koordinuojamos podoktorantūros stažuotę Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute. Monografijos „Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)“ (2011) autorius.

El. paštas: vilius.ivanauskas@gmail.com